

“BÜKLÜ” HAKKINDA ON İKİ NOT

Kürşat YILDIRIM*

Geliş Tarihi: Mart, 2017

Kabul Tarihi: Haziran, 2017

Öz

Orhun Yazıtları'nda "Büklü Çöllüg El" ve "Büklü Kağan" ifadeleri geçmektedir. Bu adlar üzerine, farklı bakış açılarından çok farklı görüşler öne sürülmüştür. Çeşitli kaynaklara dayanarak bu ada dair bazı tahliller yapmak ve kendi düşüncelerimizi ortaya koymak istiyoruz. Maksudumuz adları etimolojik yönden izah teşebbüslerinin yanına tarih ve coğrafya tahlillerini de eklemektir. Bilhassa Çin metinlerinde geçen adlar, başka dillerdeki metinlerde geçen adlarla mukayese edilecek ve böylece tarih ve coğrafya zeminine oturtulacaktır. Bu minvalde Büklü denilen halkın kimliği, adı, coğrafyası ve Türklerle ilişkileri üzerine bugüne kadar yapılmış çalışmalar tenkit süzgecinden geçirilmiştir. Maksudumuz bugüne kadar yanlış anlaşıldığını düşündüğümüz etnonim, toponim ve tarihi hadiselerle dair bazı tespitlerde bulunmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Orhun Yazıtları, Büklü, Kore, Mançurya, Tunguz, Çin Kaynakları.

TWELF NOTES ON THE “BÜKLÜ”

Abstract

There are mentions such "Büklü Çöllüg El" and "Büklü Kağan" in Orhun Inscriptions. Very different opinions have been put forward from different perspectives on these names. We want to make insights on this name and put forward our own thoughts. In addition to etymological explaining of the names, we will examine it in historical and geographical aspects. The names in old texts, especially Chinese texts will be compared with the names of other texts in different language and thus the theme will be placed on the ground of history and geography. In this way, the works which have been made up to now on the identity, name, geography and relations with the Turks of the so-called Büklü have been passed through the criticism. Our aim is to make some determinations about ethnonim, toponym and historical events that we think to be misunderstood until now.

Keywords: Orhun Inscriptions, Büklü, Korea, Manchuria, Tungus, Chinese Sources.

Ø. Orhun Yazıtları'nda geçen "Büklü¹ Çöllüg El" ve "Büklü Kağan" ifadeleri için bugüne kadar çok farklı görüşler öne sürülmüştür. Bu görüşler, dilbilim ve tarih bakımından iki kısımda ele alınmıştır. Öncelikle adın geçtiği ve yine adla ilişkilendirilen kayıtlara bakılmalıdır. Büklü

* Yrd. Doç. Dr.; İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü; Shanghai International Studies University (上海外国语大学) Şeref Üyesi, kursatyildirimtr@yahoo.com.

¹ Bilindiği gibi Orhun alfabesinde “ö” ve “ü” aynı işaretle yazılmaktadır ve aşağıda değineceğimiz gibi, diğer dillerdeki kaynaklarda geçen adlarla yapılan eşleştirmeler sebebiyle “ü” harfini ve böylece “Büklü” yazımını uygun gördük.

adının açıklanmasına yönelik hazırlanan bir çalışmada sözcükle ilgili olarak Türk, Grek ve Çin dillerindeki üç farklı kaynaktan geçen sırasıyla Türkçe *Bükli*, Grekçe *Mucri*, Çince *Wuji-Mohe-Gaoli* adları öne çıkmaktadır:

i) Köl Tigin Yazıtı ve Bilge Kağan Yazıtı'nda Bumin Kağan'ın 552 yılındaki cenaze merasimine katılanlar sayılırken önce doğudan, “güneşin doğduğu yerlerden”, *Bükli* (*Bükküli* veya *Bökli*) *Çöllüg* halk zikredilmektedir². Yazıtlarda bir başka yerde ise Gök-Türklerin Çin esaretinde ve hizmetinde olduğu 630-680 yıllarına atıf yapılarak şöyle denilmektedir: “Elli yıl hizmet edip çalışmış; doğuda, güneşin doğduğu yerlerde Bükli Kağanı'na kadar sefer etmiş”³.

ii) VII. yüzyılın başlarında yazılmış Theophilactos Simocattes'in eserine göre “Türlere yenilen Avarların bazıları kaçarak Taugast'a sığındılar... Mağlubiyetleri sebebiyle acze düşen diğer Avarlar, *Mucri* (mukri, mouchriμουχρι) denilenlerin toprağına yerleştilediler. Bu millet Taugastların en yakın komşusudur” (*The History of Theophylact Simocatta*, 1986: 7. 11-12).

iii) 945 yılında tamamlanan ve Tang İmparatorluğu'nun (619-907) resmî sülale yılığı olan JiuTang Shu 舊唐書'nun 199. cildinde şöyle bir kayıt yer almaktadır: “Mohe 靺鞨'lar, Sushen 肅慎'ların toprağında yaşamaktadırlar. Sonraki Wei 後魏 (TabgaçWei, 386-534) zamanında onlara Wuji 勿吉 deniyordu. Çin payitahtının 6 bin küsur li kuzeydoğusundadır. Buranın doğusu denize çıkar, batıdan Tujue (Gök-Türk)'lere komşudur, güneyinde Gaoli 高麗 (Koguryö ve kuzeyinde Shiwei 室韋 vardır. Bu memlekette 10 kabile bulunmaktadır, her bir kabilenin başı ayrıdır. Gaoli 高麗'ye merbut buldukları ve Tujue (GökTürk)'lere bağılı olarak hizmet ettikleri söylenmektedir. En kuzeyde Heishui 黑水 (Kara Su) Mohe 靺鞨'ları yaşamaktadır, bilhassa bunlar güçlüdürler, bu kudretleriyle her seferinde komşularının sınırlarında bela olurlar” (Jiu Tang Shu, 1997: 5358).

Bu üç farklı dilde yazılan ana kaynaklarda geçen adlar için çok sayıda görüş öne sürülmüştür.

a. Bu konuda öncelikle Bükli adını dil bakımından ele alarak çeşitli eşleştirmeler yapanların fikirlerine bakılmalıdır:

Yazıtların tercümesini ilk kez 1894 yılında neşreden Wilhelm Radloff, *Bökli* olarak okuduğı kelimeyi “kudretli”, *Bökli Kağan*'ı ise aynen “Bökli Kağan (dağ?)” olarak anlayıp “Bökli” sözünü, *bök*: “kudretli, güçlü” kelimesinin türemiş hâli olarak değerlendirmiştir (Radloff, 1894: 5, 7; Radloff, 1894a: 140).

² KT D 4; BK D 5.

³ KT D 8; BK D 8.

Radlov'dan sonra Wilhelm Thomsen, 1896'da *Bökli Çöllig İl'i* güçlü çöl kavimleri (yani yabancılar) olarak çevirmiştir (Thomsen, 2011: 129).

W. Bang-Kaup 1898'de neşrettiği “Zu den Köktürkischen Inschriften” adlı makalesinde, Bükli kelimesinin etimolojisine değinerek Radlov'un düşündüğü gibi bu sözün sadece dağ değil aynı zamanda bozkırı da ifade ettiğini söylemiştir. Bang'a göre Bükli Kağan'ın hükmettiği yerler, görüldüğü kadarıyla Beijing'den kuzeye uzanan ve *Büyük Kingan* veya *Yak Alın* (alın: “dağ” ile Moğolca, Mançucadaki *yak*: “güçlü, kudretli”. Yine Moğolca *yeke*, Orhun Türkçesi: *Bükli*) olarak adlandırılan dağlık sahadır. Bükli çöl ise Gobi'dir. Böylece Bang ve Radlov'un görüşüne göre *Bükli*, bir coğrafya adıdır (Potapov, 1963: 283).

P. M. Melioranskiy ise 1899'da Radlov'un Bükli Çöl ile ilgili “Bökli Kağan dağlarına uzanan bozkır” görüşüne katılmakta, Bang'ın etimolojik izahını ise kabul etmemektedir. Böylece Orhun Yazıtları'nın ilk okumalarında Bükli, bozkıra ve dağ-tepeye atfedilmiştir. H. Namık Orkun, 1936'da Bükli'nin asla bir özel ad olamayacağını öne sürmüştür. Ona göre Bükli Çöllig El, “ormanlı çöllü kavim” demektir, yani Bük veya Bök orman manasına gelmektedir. Bununla beraber L. P. Potapov'a göre coğrafi ve etnik adlandırma olmadan böyle bir tabirin kullanılması anlaşılmalıdır. S. E. Malov, 1951'de sözü, “Bükli Bozkır” olarak tercüme etmiştir. A. von Gabain ise 1954'de Bükli'yi bir halkın adı olarak anlamıştır (Potapov, 1963: 283-284; Orkun, 1987: 31).

Osman Fikri Sertkaya ise farklı bir okuma ve anlamlandırma yapmıştır. Buna göre Bökli sözü, Çince Moli 莫理 sözündeki mo'nun mak~miek veya mē~mô şeklindeki Çince telaffuzunun ve Korecedeki eski söylenişinin runik Türk harfleriyle yazılmış hâlidir. Çince bök li~bük li sözünden sonra gelen çölgil sözü bök li~bük li sözünün “çöle ait, çöllü, bozkırlı” manasındaki Eski Türkçe karşılığıdır. Yazıtlardaki Kore'nin adı olarak bök li~bük li çölgil ifadesi, Çince: bök li~bük li + Türkçe: çölgil şeklinde Çince ve Türkçe bir ikizlemedir. Dolayısıyla Sertkaya adın, Çince'den (mo 漠: “çöl” + li 麗: “ülke”) geldiğini öne sürmektedir (Sertkaya, 2015: 10-11).

b. Bükli ve Çince karşılıklarına dair belli başlı tarih değerlendirmeleri ise şöyledir:

Edouard Chavannes (Chavannes, 1903; Chavannes, 2007: 293) 1903 yılında ve Josef Marquart (Marquart, 1914: 87) 1914 yılında Grekçe Mucri'yi Çince Wuji ve daha sonra Mohe denilen halkla özdeşleştirmiştir. Yine Marquart, Mukri'nin Tatar olduğunu belirtmiştir (Marquart, 1914: 88).

Bükli'nin, Çin kaynaklarında Gaoli 高麗 veya Gaojuli 高句麗 (Koguryo: Kore) olarak geçtiğini ve Kore'yi ifade ettiğini ilk olarak Iwasa Seiichirō 岩佐精一郎, *Iwasa Seiichirō Ikō* 岩佐精一郎遺稿 (Tokyo, 1936) adlı eserinin Eski Türk Yazıtları'ndaki *Bükli* ve *Purum* sözünü incelediği beşinci kısmında söylemiştir (Iwasa, 1936: 62-64).

Shiratori Kurakichi 白鳥庫吉, Mançurya üzerine 1936 yılında yayınladığı makalesinde V.-VI. yüzyılda Jilin 吉林'den Heilongjiang 黑龍江 (Amur)'ın alt akımlarında Tunguzların yaşadıkları topraklara Çinlilerin Wuji 勿吉 dediklerini ve bu adın daha sonra Mohe 靺鞨 olarak görüldüğünü düşünmektedir. Bu halk, Çince-Sanskritçe sözlük Fanyu Zaming'de Mokuri veya Mukuri adıyla görülmektedir (Shiratori, 1970: C. IX, 393).

H. W. Haussig, 1953'te bugünkü Çin'in kuzeydoğusunda, Şira Müren Irmağı'nın üst akımlarındaki ormanlık sahada yaşadığını söylediği Töles boylarından Fuligu'nun, Bükli olduğunu bildirmektedir (Potapov, 1963: 284).

Liu Mau-Tsai, 1958'de Gaoli memleketinin Liaoning'in güneyi ve bugünkü Kore'nin kuzeyi olduğunu bildirmiştir (Liu, 1958: C. II, 550, not. 469).

Türk tarihi üzerine iki ciltlik eserini 1958'de neşreden Cen Zhongmian'a göre "Bökli" adı, Çin kaynaklarında Moli 莫離 olarak geçmektedir. Buna göre Ce Fu Yuan Gui 冊府元龜'de geçen Gaoli 高麗 (Koguryō)'li Molizhi 莫離支 ve Tong Dian 通典'de geçen Molijun 墨離軍 gibi kişilerin adlarındaki Moli 莫離, Bökli demektir (Cen, 2004: C. II, 892-893).

Güney Sibiryah sahasındaki Türk boyları üzerine çalışmalarıyla bilinen L. P. Potapov, 1963 yılında yayınladığı "О Народе Бёклийской Степи" [Bökli Bozkırı Halkı Üzerine] başlıklı makalesinde konuyu çok farklı bir açıdan ele almıştır. Potapov, Kırgız, Üç Kurikan, Otuz Tatar gibi boylarla yaşayan ve adı "Bökli" olan bir boyun mevcudiyetini öne sürmektedir. Buna göre XVII. yüzyıl Rus kayıtlarında Tuva havzasında Yenisey'in sağ kıyısında "Bokli" veya "Bukli" olarak geçen halk, yazıtlarda geçen halk ile aynıdır. XVII. yüzyılda bölgedeki Rus yetkililer Sibiryah'daki yerel coğrafi ve etnik adları duydukları gibi "Bokliler" ve "Buklilerin toprağı" yazmışlardır. 1617 yılında Rus Çarlığı'nda Yenisey kıyılarında artık "Bukli toprağı" zikredilmektedir. 1622 yılına ait bir belgede Tomsk'dan Kırgızlara ve Bukli'lere gönderilen bir görevli kaydedilmektedir. 1626 yılında Tomsk'da Kırgızlar, Tubalar, Motorlar ve Buklilerden bahsedilmektedir. 1627 yılında, P. Sobanskiy Tomsk'dan İyus Irmağı'na Yenisey Kırgızları ile barış görüşmeleri yapmak üzere geldiğinde Kırgızlara, Tubalılara, Motorlara ve Buklilere yapılan davetten haber verilmektedir. 1632'de Tomsk'dan gönderilen Rus görevliler isyancı yerliler arasında Buklileri saymaktadır. 1636'da yasak bölgeler arasında Bukli'lerinki

zikredilmektedir (Potapov, 1963: 284-285). Potapov'a göre bu halklarla ilgili tarihî seyir şöyledir: Qidan'ların ve daha sonra Cengiz Han'ın baskısıyla Bökli bozkırının halkı batıya ve kuzeye göçerek Yenisey taraflarına gelmiştir. Bunlarla beraber birçok boy ve topluluk da güneyden Minusin havzasına girmişlerdir. Böylece XVII. yüzyıldaki Bukli'ler, Orhun Yazıtları'ndaki Bökli'lerin devamıdır. Böyle bir bağ Güney Sibiryah sahasını iyi bilen Potapov'a göre gayet makuldür. Sayan-Altay Dağları'ndaki toplulukların bu tür bağlantıları az değildir. Eski Türkler, mesela Tölesler, Gök-Türkler, Uygurlar ile bugünkü Altaylılar, Tuvalılar ve Hakaslar arasındaki yakın bağlar buna delil teşkil etmektedir. Töles birliği veya Dokuz Oğuzlar, bugünkü Altaylılar ve Tuvalılar arasında, Teles, Teleut, Telengit, Telek, Seoka (Urug) Tokus boyları olarak devam etmektedir. Şimdiki Altaylılar arasında Seoka Tirgeş, Tuvalılar arasında Ondar-Uygur veya Uygur-Ondar vardır. Orhun Yazıtları'nda geçen Çik ve Az boylarının adları Altay urugları arasında Tört-As, Baylagas, Çigat gibi şekillerde görülmektedir. Çin kaynaklarında erken devirlerde geçen Dubo, bugünkü Tubaların (kuzey Altaylılar), Tuvalıların, Tofa-Karagasların adında yaşamaktadır. Bir diğer bilinen misal ise geçmişte ve yakın zamanlardaki Yenisey Kırgızları'dır. Bunlar XVIII. yüzyıla kadar sadece VI.-VIII. yüzyıldaki adlarını değil, unvanlarını, âdetlerini, inançlarını da muhafaza etmişlerdir. Eğer Bökli'ler Kırgızlarla birlikte Türk kağanının cenaze merasimine katılmışsa, beraberliklerini XVII. yüzyılda da devam ettirmişlerdir. Böylece Orhun Yazıtları'ndaki Bökli adı, sadece bir coğrafi ad değildir, aynı zamanda Yenisey'deki eski Bokli'lerin nesillerinde saklanan ve Rus kaynaklarında Bokli veya Bukli olarak görülen bir etnonimdir. Bökli adı dışında Orhun Yazıtları'nda geçen Sayan-Altay Dağlarına ait bazı coğrafi adlar da varlığını korumaktadır ki bu bugünkü Sayan-Altay nüfusunun eski Türklerle olan doğrudan bağını ortaya koymaktadır; bunlardan en önemlisi Tuva'daki Ötüken Dağı'dır (Potapov, 1963: 287-289). Birçok bakımdan ufuk açıcı olan bu makale, Mori Masao tarafından Potapov'un eşleştirdiği adların ait olduğu devreler arasındaki uzun zaman farkları sebebiyle biraz haksız olduğunu düşündüğümüz sert tenkitlere tabi tutulmuştur (Mori, 1992: 140-141).

Károly Czeglédy, 1969 yılında "Bükli"nin Kore ile aynı olduğu görüşünü tekrar etmiştir (Czeglédy, 1969; Czeglédy, 1999: 116).

Uchida Ginpu 内田吟風, 1975 yılında yazıtlara temas etmeden Doğu Roma kaynağındaki bir ad ile hemen hemen aynı dönemde Çin kaynaklarında daha çok Ruru 蠕蠕'larla ilgili geçen adlar arasında bağ kurmakta ve bu adın erken ve sonraki tarihlerdeki izlerini sürmektedir. Buna göre X. yüzyılda Baykal Gölü'nün doğusunda görülen Yujuelü 媯厥律 halkı, Ruru 蠕蠕'ların kurucu ailesi Yujiulu 郁久閼'den gelmez. Theophilactos Simocattes'deki Mucri ile Çin kaynaklarındaki Yujiulu 郁久閼 ise aynı şeydir. Bu Mucri daha sonra Cengiz Han devrinde

Merkit halkı olarak karşımıza çıkmaktadır (Uchida, 1975: 401). Uchida'nın bahsettiği Yujuelü 媯厥律, Wugu 烏古 adının bir başka görünüşüdür. Wugu halkı ise X.-XII. yüzyıllarda bugünkü Moğolistan'ın doğu taraflarında, batıda Kerülen Irmağı kıyısından doğuda Amur Irmağı kıyılarına, kuzeyde Argun Irmağı havalisinden güneyde Yin Dağları'na kadar olan sahada yayılan bir halk olarak görülmektedir. Bunun kaynaklarda Wuguli 烏古里, Yujue 于厥, Yujue 羽厥, Yujuelü 媯厥律 gibi yazılışları vardır. Bunlardan bugünkü Argun Irmağı'nın kuzeyinde yaşayanlara Sanhe 三河 ("Üç Irmak") Wugu 烏古'ları, güneyinde yaşayanlara ise sadece Wugu 烏古 deniyordu (Zhongguo Lishi, 2000: 537). Yine Uchida'ya göre Ruru 蠕蠕'ların Çin'in kuzeydoğusuna kaçanlarının yerleştiği araziyle ilgili zikredilen Mucri veya Mukri adı, bu halkın kurucu ailesi Yujiulu 郁久閼 ile doğrudan bağlantılıdır. Yine Wuji 勿吉 halkının adı da Mucri veya Mukri'dir (Uchida, 1975: 402).

Mori Masao doğrudan yazıtlarda geçen bu ada dair müstakil çalışmalar yapmıştır. İlk kez 1977 yılında "Iwayuru Bökli ni Suite いわゆるBökliについて" [Bökli Sözü Hakkında] (Mori, 1977: 299-324)⁴ başlıklı bir makale yayınlamıştır. Yazarın bundan bir yıl önceki VIII. Türk Tarih Kongresi'nde sunduğu bildiri ise "Bökli veya "Bükli" Şekillerinde Transkripsiyon Edilen Bir Kelime Üzerine" adıyla birkaç yıl sonra çıkmıştır (Mori, 1981: 579-582). Mori, bu çalışmadan sonra görüşlerini İngilizce olarak "How Should Bökli or Bükli Be Transcribed and Interpreted?" başlığıyla neşretmiştir (Mori, 1984: 139-144). Mori'nin görüşleri şu şekilde özetlenebilir: Bökli veya Bükli sözü, "Bök eli" şeklinde okunmalıdır. "Bök" kelimesi, Çin kaynaklarında Gaojuli 高句麗 (Koguryo) olarak geçen, Güney Mançurya sahasını ifade etmektedir, "el" kelimesi ise "memleket" demektir. 668 yılında yıkılan Gaojuli Devleti, Mo 貊 (ve mo 漠) adı verilen bir halk tarafından kurulmuştur. Gök-Türkler, o devirdeki Korecede *mæik, Çincece *mæk olarak okunan bu halkın adını "bök" olarak telaffuz etmişler ve bunların yaşadığı yere "Böklilerin memleketi" anlamında "Bök eli" demişlerdir. Bök sözüne dair üç delil vardır: 1) P. Pelliot tarafından yazılmış Tibetçe bir el yazmasında Kore taraflarına Türkçe Muglig denilmiştir 2) VIII. yüzyılda yazılmış Sanskritçe bir sözlük olan Fanyu Zaming'de Koguryo'ya Sanskritçe "Mokuri" adı verilmektedir 3) Theophilactos Simocattes'in tarihinde Ruru'ların kaçtıkları Mucri adında bir yerden haber verilmektedir.

Yakın zamanlarda Güney Koreli tarihçiler Noh Tae-Don (Noh, 1999; Noh, 2015: 193-202; Noh, 2016: 361-369) ve Kim Pyongho (Kim, 2013: 7-45) bölge insanı olarak özetle şu değerlendirmeleri yapmaktadırlar: Gök-Türkler ve Koguryo arasındaki ilişkiler 552 yılından

⁴ Tekrar basımı yazarın toplu eserlerinde şurada yer almaktadır: Mori, 1992: 133-157.

sonra başlamıştır. Yazıtlarda “Bökli Kağan” ve “Bökli Çöllüg El” adıyla Koguryö yani Kore kastedilmektedir. Bökli, Mökli olarak okunabilir ve bu ise Mojuli 貂句麗 yani Maekguryö manasına gelir. Bu yer adı, Kuryö句麗'nun Maekchok 貂族 (Maek halkı) olarak da geçmektedir.

En son Saadettin Gömeç, Bumin Kağan'ın cenaze törenine katılanları incelediği makalesinde Bükli Çöllüg İl adını ilk defa olarak “Bük Halkı” ve “Çöllüg İlliler” şeklinde ikiye ayırmıştır. Bük kelimesinin tam karşılığının orman olmadığını, çalı-çırpı türü, insanın arasında yürümesini zorlaştıran bitkilere “bük” denildiğini, “Bük İli”nin Kore olduğunu söyleyen Gömeç, “Çöllüg” halkı ile adı "çöl" ile ilişkilendirilen Shatuo Türkleri arasında bağ kurmaktadır (Gömeç, 2016: 48-51).

Görüşleri toplu olarak değerlendirerek şu düşünceleri öne sürmek mümkündür:

1. Bükli Kağan'ın ve Bükli Çöl'ün, coğrafya bakımından Kore'de olması ve Bükli adının Kore ile ilgili olması düşük bir ihtimaldir. Çin esareti devresinde Gök-Türk komutanların sefer ettikleri ve yazıtlarda “Bükli Kağanı'na” dedikleri istikamet Liaodong bölgesi yani Mançurya'dır. Burası Kore olsaydı Çin kaynakları Gaoli adını kaydederdilerdi, nitekim bu devrede Çin İmparatoru ile birlikte hareket eden bir Gök-Türk komutanının Kore'ye seferinden bahsedilmekte ve ad olarak Gaoli zikredilmektedir. Gök-Türklerin Kore ile gerçek anlamda doğrudan temaslarının ancak 668 yılında Koguryö Devleti'nin Çin tarafından yıkılmasından sonra Gök-Türk memleketine sığınan Koreliler ile birlikte, Gök-Türk topraklarında gerçekleştiği söylenebilir. Yaklaşık 715 yılına kadar süren bu muhacerette Kapgan Kağan kızını bir Kore beyine vermiştir (Noh, 2016: 367). Bunun dışında Gök-Türkler, Çin namına doğuya doğru seferlerinde Kore'ye değil Mançurya'ya gitmişler ve burada daha çok Çin kaynaklarının “Doğudakiler arasında en güçlüleridir.” dediği *Mohe*'lerle (önceki Wuji'ler), *Qidan*'larla vb. karşılaşmışlardır. Dolayısıyla Bükli ile Kore coğrafyası değil, Türk memleketi ile Kore arasındaki devasa Mançurya coğrafyası kastedilmektedir. Nitekim tüm kaynaklarda bu yerin güneyinde Gaoli 高麗 (Korguryö) ve kuzeyde Shiwei 室韋 olduğu, bu yerin doğuda denize dayandığı bildirilmektedir. Yani yazıtlardaki "doğuda, gün doğusunda" tabiri Mançurya'nın güneyindeki Kore ile değil, ancak doğusu denize kadar uzanan Mançurya ile eşleşmektedir. Bükli ile ilgili ilk görüşlerden birine sahip Bang da “Bökli Kağan”ın hükmettiği yerlerin, Beijing'den kuzeye uzanan ve Büyük Kingan olarak adlandırılan dağlık saha olduğunu söylemektedir ki buralar da Mançurya'dır.

Korelilerin Mançurya'ya hâkim oldukları için Mançurya'nın Gaoli veya Gaojuli olarak adlandırıldığı ve dolayısıyla Bükli adıyla Mançurya'yı içine alacak şekilde Kore topraklarının

kastedildiği ileri sürülebilir. Bu düşüncede zayıf taraflar ise şöyledir: Gök-Türklerin doğuya yaptıkları seferlerde bugünkü Mançurya tarafları olan Liaodong zikredilmektedir. Türkler burada yaşayan, *Mohe*'lar (önceki *Wuji*'ler), *Qidan*'lar, *Kumoxi*'ler, *Shiwei*'ler vb. ile karşılaşmışlardır, Koreliler ile değil. Türkler ile Koreliler arasında 552 yılında Mançurya'daki Liaoyang 辽阳 yakınlarında küçük çaplı bir çatışma (Noh, 2016: 362) dışında sadece mahiyeti ve neticesi açık olmayan birkaç diplomatik münasebet söz konusudur. Kaldı ki Korelilerin bütün olarak Mançurya'ya hâkim oldukları bir devir de yoktur. O hâlde Korelilerin Mançurya'ya hâkim oldukları için Mançurya'nın da Gaoli olarak adlandırılabilceği görüşü zayıftır.

2. Türkçe Bükli şeklinde duyulan adı, Bük+eli olarak ayırmak ve Türkçe açıklamak doğru olmayabilir, çünkü zaten yazıtlarda bu halk için “Bükli Çöllig El” denilmektedir; yani eğer "el" ile ilgili bir adlandırma olsaydı, mesela “Bük Çöllig El” yazılırdı. Demek ki, Bükli adı, tek bir sözdür. Üstelik Talat Tekin'e göre buradaki ifadeyi “bük eli kağan” şeklinde anlamak ve açıklamak gramere ve kullanışa aykırıdır. Yine tek başına bük el-i gibi bir isim tamlaması olabileceken, böyle 3. kişi iyelik eki ile kurulmuş bir isim tamlamasının 3. kişi iyelik eki almamış başka bir isimle yeni bir tamlama kurabilmesi şüphelidir (Tekin, 2010: 82-83). Türklerin Bükli olarak telaffuz ettiği bir ad, Türkçe telaffuza yakın bir şekilde Grek kaynağında geçmektedir ki bu Gök-Türk ile Doğu Roma arasındaki elçi teatileri esnasında duyulmuş olmalıdır. Coğrafyaları ve milletleri kendi dillerine göre adlandırmayı seven Romalıların, o dönem müstakil bir devlet olan Kore ile ilgili haberleri ve buranın adını bilmeleri gerekirdi. Eğer Kore ile ilgili bir ad söz konusu olsaydı ve bu Türkler tarafından “Bükli” yani “Bük”+eli şeklinde Romalılara söylenseydi, onlar bunu kaynaklarında Mucri veya Mukri olarak değil de “Muk (veya Muc) Memleketi” şeklinde kaydederdilerdi.

3. Grekçe kaynakta kaydedildiği gibi söz konusu olan yer, Çin'in hemen yanı başında olan bir coğrafyadır ki burası Mançurya'dır. Eğer burayı elinde tutan siyasi bir güç yani Gaoli (Koguryö) kastedilseydi, elçilik görüşmelerinde Doğu Roma'nın en batısı, Balkanlar hakkında dahi tafsilatlı bilgi veren Türklerin coğrafya ve siyasi hâkimiyet konusunda bir ayırım yapmaları ve hem coğrafyanın hem de siyasi hâkimiyetin adını ayrı ayrı zikretmeleri beklenirdi. Kaynak, “Avarlar, Mucri denilenlerin toprağına yerleştiler” demektedir, burada siyasi bir hâkimiyete değil coğrafyaya vurgu vardır, en azından “Mucri'lere sığındılar” denilmemektedir. Dolayısıyla Bükli, Mançurya coğrafyasıyla ilgili bir ad olmalıdır.

4. Bükli adı, Kore ile ilgili bir ad olsaydı, Çin kaynaklarında Kore için geçen Gaoli adı, Bükli adına ses bakımından benzerdi. Hâlbuki Çince *Gaoli* ile Türkçe *Bükli* arasında bağ kurmak imkânsızdır. Eğer Türkler ve Çinliler aynı yere bu iki farklı adı verseydi, mezkûr yerin

geçmişte veya ilgili dönemde iki taraftan birine ait olması gerekirdi. Demek ki iki tarafa da ait olmayan başka bir coğrafyanın adının, iki taraf dilinde de aynı olması beklenirdi, iki taraf da bilmedikleri bir yerin adını sorduklarında duydukları yabancı sesi, telaffuz etmeye çalışacaklar ve kendi okudukları gibi yazacaklardır; fakat bu yabancı sesin aynı dönemde Çince “g” ve Türkçede “b” sesiyle başlaması imkân dâhilinde değildir. O hâlde Türklerin Bükli ve Çinlilerin Gaoli adlarını atfettikleri yer, aynı değildir. Nihayetinde Çinlilerin Gaoli ile Kore’yi ifade ettikleri kesindir ve böylece Bükli’nin Kore olamayacağı neticesi çıkmaktadır.

5. Orhun Yazıtları’nda geçen Bükli Çöllüğü Halk ve Bükli Kağan’daki *Bükli*, devletleri Gök-Türkler tarafından yıkıldıktan sonra bir kolu Çin’in kuzeydoğusuna kaçan Ruru 蠕蠕 (Juanjuan)’ların atasının adı olarak Çin kaynaklarında geçen *Mugulü* 木骨閭 adının dönüşüme uğramış şekli olabilir. Bu tür tahliller yapan, adın izini sonraki yüzyıllarda sürmeye çalışan Uchida’nın görüşleri çok yerindedir. Gök-Türkler Dönemi’nde, VII. yüzyılın başında bu halka Doğu Romalı tarih yazıcısı *Mukri* veya *Mucri* demektedir. Onlar bu bilgiyi Gök-Türkler ile VI. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştirdikleri elçi teatileri vasıtasıyla Türklerden duyarak yazmış olmalıdırlar. Dolayısıyla *Mukri* sözü çok büyük bir ihtimalle Türk telaffuzudur. Uchida’nın X. yüzyılda Baykal Gölü’nün doğusunda görülen Yujuelü 媯厥律 halkı ile Ruru 蠕蠕’ların kurucu ailesi *Mugulü* (sonra *Yujiulü* 郁久閭) arasında kurduğu bağ gayet makuldür. Türklerin takip edip yok edemedikleri Ruru’ların kaçtığı yerin, kurucu ailenin adına atfen *Mukulü-Mukri* olarak adlandırılması, artık bir coğrafya adı olması söz konusu olabilir. Bununla beraber *Bükli* adı, eğer *Mançurya*’nın yerli halkının bir adlandırmasıysa bu görüşe dikkatle yaklaşmak lazımdır, kaldı ki Ruru’ların bu bölgede siyasi bir güç hâline geldiklerine dair bilgilerimiz de yoktur. Böyle bir siyasi varlık söz konusu olsaydı, büyük bir kin ve hınç besleyen Türklerin *Mançurya*’ya girmemesi düşünülemezdi. Yine de Türkler, düşmanlarının kaçtıkları, bilmedikleri bir yere düşmanlarının adını da vermiş olabilir. Bu tür durumlar, yani etnik adın göçtüğü coğrafyaya kendi adını vermesi veya ilgili coğrafyanın yeni gelen bir topluluğun adıyla anılması tarihte vuku bulmuş hadiselerdir. Bu görüşe katkı yapmak üzere *Potapov*’un fikirlerine de temas edilebilir. Güneyden tazyike uğrayıp *Minusin Havzası*’na sığınan, tecrit bölgede yakın zamanlara kadar birçok özelliğini koruyan eski boylar üzerine çalışmalarına tanınan L. P. *Potapov*’un XVII. yüzyıl Rus belgelerinde görülen Güney Sibirya sahasına ait *Bukli* ve *Bokli* etnik adları üzerine görüşleri de kayda değerdir. *Mori Masao*’nun haksız eleştirilerine karşılık bu tarihlere kadar bölge halkı üzerine tarih kayıtlarının çok mahdut olduğu, dolayısıyla tarih kaydına nadiren rastlandığı unutulmamalıdır. X. yüzyıldan itibaren bu halkın kaynak yokluğu sebebiyle izinin sürülememesi, böyle bir bağ kurmaya engel değildir.

6. Bükli adının Çin menşeli olduğu görüşü ve bilhassa en son sayın Osman Fikri Sertkaya'nın "ikizleme" yönündeki tespiti biraz problemlidir, çünkü Çince izah teşebbüsündeki mo 漠: "çöl" + li 麗: "ülke" işaretleri tarih kaynaklarında geçmemektedir. Bükli memleketinin veya kimi araştırmacılar tarafından yapılan eşleştirmeye Gaoli (Koguryo: Kore)'nin eski sakinleri olan "mo" adlı bir halk, bu meseleyi açıklamaya yardım etmemektedir. Bu ad Tang Sülâlesi'nin (618-907) resmî sülale yıllıklarından ilki olan Jiu Tang Shu'da sadece Manmo 蛮貊, Rongmo 戎貊 ve Yimo 夷貊 gibi şekillerde geçmekte, tek başına zikredilmemektedir. Bu ad kümesinin ilk işaretleri Çinliler tarafından kendisinden olmayanları ifade için kullanılan umumi adlardır, bunu Kore'nin eski ahalisi ile eşleştirmek çok zordur. Ayrıca etnik adın sadece "mo" olması gerekmektedir. Diğer resmî yıllık olan Xin Tang Shu'da yine Manmo 蛮貊, Rongmo 戎貊 ve Yimo 夷貊 gibi umumi tabirler yanında üç yerde kesin bir etnik ada işaret edilmektedir: İlk olarak Kuzey Di'lerinden bahsedilirken Huimo ve Chaoxian (Kore)'a kadar uzandıkları anlatılır (至濊貊朝鮮) (Xin Tang Shu, 1997: 817). İkinci olarak Tang İmparatoru'nun Gaoli 高麗 yani Kore'ye hücum ettiği ve bunun üzerine müşavirlerden Jing De'nin söz alarak "Yimo'lar küçük memlekettir, on bin savaş arabasına karşı koyacak güçte değiller"⁵ dediği kaydedilmektedir. Son olarak şöyle bir kayıt vardır: 貊故地為東京 yani "Huimo'ların eski toprakları Dongjing'dir" (Xin Tang Shu, 1997: 6182). Buradaki Huimo'lar, Mançurya ve Kore Yarımadası'na doğru topraklarda yayılan Yemaek veya Korece telaffuzuyla Jemek halkıdır ki eski Tunguzlar olarak da düşünülür (Shiratori, 1970: C. IV, 536-537). Bu adın, Bükli ile bir ses benzerliği yoktur. Üstelik Xin Tang Shu'nun hiçbir yerinde Gaoli halkı olarak bir mo 漠 geçmemektedir. Yoshimoto Michimasa da tarih kayıtlarında "Mo"ya değil "Huimo"ya vurgu yapmaktadır (Yoshimoto, 2009: 44). Nihayetinde "mo" ile esasen eski Tunguzların kastedildiği ortaya çıkmaktadır. Eski Tunguz kültürü, bilhassa bataklık yerlerdeki domuz besicilikleri, yayıldıkları alanlar, onların aslında Wuji ve sonraki Mohe halkı olduklarını göstermektedir.

7. Türkçe telaffuzuyla Bükli adının yazıldığı tarihe ait Çin kaynaklarındaki karşılığı Wuji 勿吉 olmalıdır. Bunun Roma kaynaklarındaki karşılığı ise Mucri veya Mukri'dir. Wuji=Mukri konusunda Chavannes, Marquart, Shiratori, Uchida gibi âlimlerin eşleştirmeleri isabetlidir. Gök-Türklerin ilişki kurdukları, Mançurya'da yaşayan ve Çin kaynaklarında Mohe 靺鞨 olarak geçen halk, erken devirlerde Sushen 肅慎, Yilou 挹婁, Wuji 勿吉 gibi adlarla

⁵帝將討高麗敬德上言乘輿至遼太子次定州兩京空虛恐有玄感之變夷貊小國不足枉萬乘; Xin Tang Shu, 1997: 3755.

geçmektedir ki bunlar Tunguzların ataları olarak bilinmektedir. Bu bakımdan Bükli Çöl'ün Mançurya, Bükli Çöl halkının Mohe'lar ve nihayetinde "Bükli Çöllü El" halkının, Koreliler değil Tunguzlar olması gerekir. Tunguzlar ile Koreliler arasında bağ ise ayrı bir inceleme konusudur. Üstelik yazıttaki ifadeden Bumın Kağan'ın cenazesine gelenlerin "saat yelkovanı istikametinde" (tırnak içindeki tabir sayın Osman Fikri Sertkaya'ya aittir.) sıralanmasında doğuda sadece Bükli zikredilmiştir. Buna göre Çin kaynaklarındaki Shiwei'yin karşılığı olduğu düşünülen Otuz Tatar ile Kitan (Çince Qidan) gibi Moğol asıllı halklar Bükli'nin kuzeyinde yer almaktadır, yani aslında Gök-Türkler doğuya ilerlediklerinde doğrudan Bükli Çöllig Halk, yani bize göre Tunguzlar ile karşılaşmaktadır, Moğol asıllı halklar biraz daha kuzeydeydi. Gaojuli Devleti 668 yılında Çin tarafından yıkılana kadar Mançurya'da kuzeyde bugünkü Chanchun 长春 taraflarına kadar çıkmışlardır. Bununla beraber Bükli olarak anılan halkın topraklarını ellerinde tuttukları için de Kore liderine yazıtlarda "Bükli Kağan" denilmesi ihtimal dâhilinde değildir. Düşük de olsa böyle bir ihtimale temas eden fikirlerin zayıf tarafları ise yukarıda dile getirilmiştir.

8. Coğrafya karışıklığına son vermek için Gök-Türklerin Mançurya ve hatta onun doğusu ile olan bağlarına da göz atmak gerekmektedir. Koguryö (Kore) yıllıkları *Samguk Sagi*'de Kral Yangwön'un 7. yılında (551; aslında 552 yılıdır, kaynakta yanlışlık vardır) Türk Kağanlığı'nın Kingan Dağları'nı aşarak Sin-söng'a (Çincesi Xincheng 新城, bugünkü Fushun) hücum ettiği, savaşı kaybedince Paeg'am-söng'a (Çincesi Baiyancheng 白岩城, bugünkü Liaoyang) yönelindikleri kaydedilmektedir (Noh, 2016: 361). Yazıtlarda ise Bumın Kağan'ın 552 yılındaki cenaze merasimine katılanlar sayılırken önce doğudan, "güneşin doğduğu yerlerden", *Bükli (Bökküli veya Bökli) Çöllüg* halkı zikredilmektedir. Bu iki kayıt, Gök-Türklerin en doğusundaki, çok büyük bir ihtimalle Mançurya'daki halklarla olan ilişkilerine dair ilk kayıtlar olarak değerlendirilebilir. Bundan sonra Tuli 突利 Kağan, Qimin 啓民 Kağan (599-609) adıyla Ötüken'e hâkim olmadan önce, Xi 奚'ler, Qidan 契丹'lar, ve Mohe 靺鞨'lar dâhil olmak üzere doğu tarafındaki tüm topluluklara hükmetmesi ve otağını Youzhou 幽州'nun (Mançurya tarafları) kuzeyinde kurması vesilesiyle Mançurya ile temas kurulduğu söylenebilir (Mori, 1967: 63, 180). Bu hadiseye rağmen 583 yılından önce Gök-Türkler ile bölge havalisindeki Mohe ve Gaoli halkları arasındaki ilişkiler hakkında bilgilerimiz açık değildir (Mori, 1967: 306).

Jiu Tang Shu 舊唐書'nun, Mohe 靺鞨 bahsine göre Mohe'lar Tujue (Gök-Türk)'lere bağlı olarak hizmet ediyorlardı (Jiu Tang Shu, 1997: 5358), ancak ifadenin mahiyeti ve tarihî vakalar kaynaklarda yer almamaktadır, muhtemelen konuya dair kayıtların toplandığı tarihlerdeki Tuli 突利 Kağan ile ilgili anlatım söz konusudur. Aynı bahiste Mohe'ların Tang Devleti'nin wude

salanat devresinin (618-626) başlarında, Çin sarayına elçi gönderip saraya haraç sundukları, kabileleri Yanzhou 燕州'ya yerleştirdikleri, böylece Mohe beyi Tudiji'nin Bölge Başkumandanı olduğu bildirilmektedir. Devamında bunun halkının Güney Mançurya bölgesi olan Youzhou 幽州'nun Changping 昌平 Şehri'ne göçtüğü, bu sırada bir isyancı lideri Gaokaidao'nun⁶ Gök-Türkleri Youzhou 幽州'yu işgale çağırdığı, Tudiji'nin ise Mohe'larla hücum ederek Gök-Türkleri büyük bir mağlubiyete uğrattığı kaydedilmektedir (Jiu Tang Shu, 1997: 5359). Böylece Jiu Tang Shu, yazıtlardan sonra ilişkiler hakkında en açık ikinci bilgileri sunmaktadır.

Mohe-Gök-Türk ilişkilerinde üçüncü devre, Gök-Türklerin 630 yılında düştükleri Çin esareti esnasında Mançurya taraflarına yaptıkları akınlarla ilgilidir. Yazıtlardaki Böklü adına dair tarih bakımından çıkan bir netice şudur: Elli yıllık esaret devresinde Çin için her yöne seferler yapan Türk askerleri ve komutanları, Bükli Kağanı'na doğrudan gitmemişler, yine Çin namına hareket etmişlerdir. Aslında yazıtın bahsettiği Bükli Kağan'a sefer eden Türk ordusu değil, Çin ordusu veya Çin'e bağlı Türk ordusudur. Bu durumu haber veren birkaç kayıt vardır. Xin Tang Shu'daki Gaoli 高麗 (Koguryo) bahsinde, Çin İmparatoru, Çin esaretine ve hizmetine girip Sol Muhafız Büyük Generali (zuoweidajiangjun 左衛大將軍) unvanını alan Gök-Türk Ashina Sheer 阿史那社尔'in 1000 Gök-Türk atlısıyla Anshi 安市'ya hücum ettiği ve ön cephede Mohe 靺鞨'lar ile karşılaştıkları kaydedilmektedir (Xin Tang Shu, 1997: 6192). Chuluo Kağan'ın oğlu olan Ashina Sheer'in biyografisinde ise 636 yılında Çin sarayına gelip bağlılığını bildirdiği, emrindeki Türk askerleriyle batıda Doğu Türkistan'daki Kuça gibi şehirlere ve 640'lı yıllarda doğuda Mançurya tarafı olan Liaodong 遼東'a başarılı seferler yaptığı anlatılmaktadır (Xin Tang Shu, 1997: 4115). Çin hizmetine giren bir başka Gök-Türk olan Xieli (İllig veya İl) Kağan'ın oğlu Ashina Simo 阿史那思摩, Çin İmparatoru tarafından bir "kukla" kağan olarak atansa da Türkler bu durumu kabul etmemiş, bunun üzerine 643 yılında atlı birlikleriyle Çin sarayına gelip general olmuştu. Bundan sonra Liaodong 遼東'a çıktığı bir seferde yaralandı ve çok geçmeden öldü (Jiu Tang Shu, 1997: 5165). Esaret devresinde Çin'e hizmet eden bir başka general Ashina Mishe 阿史那彌射'nin biyografisinde onun 640'lı yıllara doğru Çin İmparatoru ile Gaoli 高麗(Koguryo)'ye sefer ettiği kaydedilmektedir⁷. Yine Türk komutanlar Zhishisili 執失思力'nin (ölm. 660) (Xin Tang Shu, 1997: 4116) ve Qibiheli 契苾何力'nin (ölm. 677) (Xin Tang Shu, 1997: 4119) Çin ordularının başında Liaodong 遼東'a hücumlarından

⁶ Gao Kaidao 高開道, Sui Devleti'nin sonlarına doğru ortaya çıkan köylü isyanının lideridir. Gök-Türklerden destek alarak şimdiki Hebei'deki Zhangjiakou'yu ele geçirerek kendisini Yan Beyi ilan etti. 620 yılında Tang Devleti'ne kısa süre bağlı kalsa da 621 yılında yine isyan etmiştir. 624 yılında bir generali tarafından hücumu uğramış ve ölmüştür.

⁷ Jiu Tang Shu, 1997: 6064. Çin hizmetine giren Ashina ailesinden komutanların biyografileri için bk. Kapusuzoğlu, 2016.

bahsedilmektedir. Türklerin esaret yıllarında Çin adına hücum ettikleri Liaodong 遼東 bölgesi, Güney Mançurya sahasıdır.

668 yılında Gaoli (Koguryo)'nin yıkılmasından sonra dördüncü ve son bir devreye ait kayıtlar başlamaktadır. Mançurya'nın en güneyinde, Sarı Deniz'in karanın içine sokulmuş en uç noktası olan topraklarda yaşayan Bohai 渤海 (Balhae) Mohe 靺鞨'larıyla ilgili haberlere göre bunların başı Dae Jo Young (Dazuorong) Gaoli 高麗 Devleti yıkıldığında (668 yılı), Dae Jo Young aileleri toplayıp göçerek Yingzhou 營州'ya yerleşti. 696 yılında Qidan 契丹 olan Li Jinzhong isyan edince Dae Jo Young, Mohe olan Qisibiyu ile birlikte doğuya konumlandı. Li Jinzhong öldükten sonra Çin orduları Li Jinzhong'dan geriye kalanlara saldırdı, Qisibiyu'yu öldürdü ve Dae Jo Young'un peşine düştü. O ise Gaoli 高麗 ve Mohe 靺鞨 halkını toplayarak Çin ordusunu büyük bir mağlubiyete uğrattı. Qidan 契丹'lara tabi olanlar ve Xi 奚 halkı hep birlikte Gök-Türlere tabi oldu. Cesur ve iyi bir komutan olan Dae Jo Young, Mohe'lara ve Gaoli'nin geri kalanına hâkim oldu, herkes peyderpey ona katıldı. Dae Jo Young 698 yılında kendisini Zhen 振 Memleketi Beyi (veya Kralı) ilan etti. Elçi gönderip Gök-Türkler ile ilişki kurdu. Tang İmparatoru Zhong Zong tekrar başa geçti (705), elçi gönderip güvence verdi, Dae Jo Young ise oğlunu Çin sarayına rehin olarak gönderdi. İmparator bir unvan emirnamesi çıkardı, bu sırada Qidan 契丹'lar ile Gök-Türkler birleşip Çin sınırlarını yağmalayınca elçi emirnameyi Dae Jo Young'a ulaştıramadı. Tang İmparatoru Xuan Zong, 713 yılında elçi gönderip Dae Jo Young'a "Sol Cesur Muhafız Harici Mensup Büyük General" ve "Bohai 渤海 (Balhae) İli Beyi (veya Kralı)" unvanlarını bahşetti. Böylece Dae Jo Young her yıl Çin'e haraç gönderdi. 726 yılında, Heishui 黑水 (Kara Su) Mohe 靺鞨'ları Çin sarayına elçi gönderip haraç sundular, bunun üzerine Çin bunların toprağını Çin'e bağlayıp oraya Heishui 黑水 Eyaleti adını verdi. Artık Mohe'ların başında olan Dae Jo Young'un oğlu Da Wu Yi ise maiyetine, Kara Su Mohe'larının kendi topraklarından geçerek Tang Devleti ile ilişki kurduğunu, eskiden Gök-Türk tudun'a rica ederken birlikte gittiklerini, şimdi ise izin istemeden Çin'e rica ettiklerini, Çin ile birleşip kendilerini arkadan vuracaklarını söyledi. Bundan sonra ordu gönderip Kara Su Mohe'larına hücum etti (Jiu Tang Shu, 1997: 5360-5361; (Xin Tang Shu, 1997: 6180). Xin Tang Shu'da Mohe'ların en kuzeyde olanı Heishui 黑水 (Kara Su) Mohe 靺鞨'larının batıda Gök-Türlere bağlı olduklarına (Xin Tang Shu, 1997: 6177-6178) dair kaydı, bu Mohe'ların Gök-Türklerle Bohai (Balhae) Mohe'larından farklı bir ilişki kurduklarını göstermektedir. Nitekim dediğimiz gibi bunlar Bohai (Balhae) Mohe'larını atlayıp Çin ile ilişki kurmuşlardır. Bununla beraber bu tabiliğin de mahiyeti belli değildir. Gök-Türklerin Mançurya ve Kore tarafındaki halklarla, ki esasen Mohe'lardır, ilişkilerine dair bilgiler bu kadardır.

Koguryö Devleti 668 yılında Çin tarafından yıkıldıktan sonra Koguryö halkının çoğunun Çin hâkimiyeti altında yaşamak istemeyip Gök-Türklere iltica ettiği bilinmektedir. Bunlardan birinin beyi olan Ko Mun'gan (Çince Gao Wenjian 高文簡) Kapgan Kağan'ın damadı olmuştur ki "Koryö Başbakanı" (Korece: Koryö Mangniji; Çince Gaoli Molizhi 高麗莫離支) olarak bilinmektedir. Gök-Türklere sığınanlar 715 yılında iç karışıklıklar sebebiyle tekrar Çin'e göçtüler. 698 yılında Mançurya'nın doğu kısmında Balhae Devleti kurulduktan sonra Koguryö halkı buraya göçmüştür (Noh, 2016: 362, 366-367).

Hülasa edersek; Mohe'lar ile Gök-Türkler arasında 552 yılındaki Bumın Kağan'ın cenazesi vesilesiyle mahiyeti bilinmeyen bir münasebet olduğu açıktır. İkinci devrede Tuli Kağan, devletin başına geçmeden önce, Mançurya tarafındaki tüm topluluklara hükmetmiş ve otağını Youzhou'nun (Mançurya tarafları) kuzeyinde kurmuştu. Bu hadisenin zikredildiği tarihlerden yani 583'lü yıllardan önce Gök-Türkler ile Mançurya ve Kore tarafındaki Mohe ve Gaoli halkları arasındaki ilişkilere dair bilgiler çok azdır. Çin'e karşı bazı ittifaklar yapıldığı düşünülse de açık bir tarih kaydı söz konusu değildir. Gök-Türklerin, Mançurya taraflarına, sadece Çin esareti devresinde ve Çin namına hücum ettikleri görülmektedir ki bu gerçeklik yazıtlarda "Büklü Hakani'na sefer etmiş" şeklinde geçmektedir. Bu devir ilişkilerin üçüncü kısmı olarak değerlendirilebilir. Bundan sonra ilişkilerde son devre başlamıştır. 668 yılında Gaoli (Koguryo) Devleti yıkılmıştır. 696-697 yıllarında Qidan'lara tabi olanlar ve Xi halkı hep birlikte Gök-Türklere tâbi olmuştur ancak bu tabiliğin ne kadar sürdüğü malum değildir. Üstelik Mohe'lar Sarı Deniz'in karanın içine sokulmuş en uç noktası olan Bohai (Balhae)'yı merkez alarak 698 yılında bir devlet kurmuşlar ve sonra Gök-Türklerle ilişki tesis etmişlerdir. Bu esnada Gök-Türklerin başında Kapgan Kağan vardır. Bundan sonra Mançurya ve Kore taraflarındaki halkların bu güce tabi oldukları düşünülebilir. Gök-Türklerle Bohai (Balhae) Mohe'ları arasındaki ilişkinin mahiyeti ve ne kadar sürdüğü belli değildir, ancak Gök-Türklere tabilikten söz edilemez. Tek bildiğimiz Bohai (Balhae) Mohe'larının 705 yılından sonra Çin ile yakın ilişkiler kurdukları ve tabi olmanın bir göstergesi olarak hükümdar oğlunu Çin'e rehin göndermeleridir. Bundan sonra Çin İmparatoru'nun unvan emirnameleri vesilesiyle ilişkilerin daha da ilerlediği anlaşılmaktadır. Gök-Türklerin, devletleri yıkılana kadar bölgeyle bir daha temasları olmamıştır.

9. Oğuz Kağan Destanı'nda geçen *Altun Kağan* (Oğuz Kağan Destanı, 1936: 17), Jin 金 (jin, "altın" demektir) Sülalesi'nin (M.S. 1115-1234) hükümdarıdır ve bunu metnin diğer kısımlarında geçen *Çürçet Kağan* ile aynı kişi olduğunu destana haşiye koyan nâşirler de belirtmişlerdir (Oğuz Kağan Destanı, 1936: 40, not: 116). Jin Sülalesi'nin kurucusu Nüzhen 女真 kabilesidir ki bu Sushen halkından neşet etmiştir. Destanda Oğuz Kağan'ın tarlasız çorak bir

yerde konaklaması anlatılmakta ve buraya Çürçet denildiği bildirilmektedir. Oğuz Kağan bu Çürçet halkıyla çarpışmış ve onların kağanlarını öldürerek Çürçet halkını kendine tabi kılmıştır (Oğuz Kağan Destanı, 1936: 27). Çince işaretlerle yazılmış olan *Yuan Chao Mi Shi* yâni *Moğolların Gizli Tarihi*'nde çürçet adı, Moğolca *zürced-ün* karşılığı olarak 主兒扯敦 şeklinde karşılanmış ve Nüzhen 女真⁸ kabilesinin kurduğu Jin Devleti için kullanılmıştır (Yüan Ch'ao Pi Shih, 1942: 2, 4). *Şecere-i Terakime*'de ise Çin'in "demir kazığında" yani kuzeyindeki *Çürçüt* جورجت halkının zikri geçmektedir (*Şecere-i Terakime*: 30, 31)⁹. Bu halka Türkler Çürçüt derken bu halk kendisini sonraları Manju veya Mançu olarak adlandıracaktır. Bu halkın yaşadığı yer Mançurya'dır ve eski ahalisi Tunguz'dur.

10. Tunguzların ataları olan Sushen, Yilou, Wuji ve Mohe kabilelerinin yaşadığı yere Türklerin ve Moğolların Çürçüt veya Çürçet dedikleri anlaşılmaktadır ki, burası Mançurya'dır. Orhun Kitabeleri'nde geçen Bükli Çöllü halkın yaşadığı yer burası olmalıdır. Çin kaynaklarında Dunghu 東胡 olarak da geçtiği düşünülen Tunguzlara ve Mançulara Türkler umumi bir ad olarak Çürçet demişlerdir. Türklerin milattan önceki devirlerden beri münasebette oldukları bu halkın adına eski Türkçe'deki -t çoğul eki eklenmek suretiyle "Çürçeler" manasına gelen *Çürçet* denilmiş olmalıdır¹⁰. Bu Çürçe (t) ile ise doğrudan Juanjuan veya Juju (Ruru 蠕蠕 adının eski Çince okuyuşu) adıyla ilgi kurulabilir (Yıldırım, 2014: 35-40).

11. Fanyu Zaming 梵語雜名 ("Sanskrit Dilinde Muhtelif Adlar") adlı Çince-Sanskritçe sözlük shaman 沙門 (śramana) Li Yan 禮言 adlı Kuçalı bir rahip tarafından yazılmıştır. Keşiş 754 yılında Changan'a gelmiştir. Türlü din külliyatlarını Sanskritçeden Çinceye tercüme etmiştir. 789 ila 795 yılları arasında ölen rahibin Fanyu Zaming adlı eserini ölümüne yakın Changan'daki Li Quan Tapınağı'nda kaleme aldığı bilinmektedir. Bu eserde 1205 adet ad yer almaktadır. Kaynak, Japonlar tarafından bir araya getirilen devasa Budizm külliyatı olan Taishō Tripiṭaka adlı esere 2135. metin olarak koyulmuştur. Gaoli adı ise 1236a sayfasında yer almaktadır (Fanyu Zaming, 1922-1933: 1236a). Metinde üstte madde başları, hemen altında önce Japonca sonra Çince olarak Sanskritçe karşılığının (tercümesinin) hecelenmesi yazılmıştır. Bu metin devrindeki Çince adların Sanskritçesini veya tam tersi Sanskritçe adların Çincesini belirlemek üzere teşkil edilmiştir. Buna göre mezkûr devirde Kore için yazılan Gaoli 高麗 adının karşılığına Sanskritçe Mokuri 𑖣𑖮𑖫 yazılmıştır. Böyle bir yazım, adın aslının Mokuri olduğunu değil sadece Sanskritçeye böyle çevrildiğini veya çevrilebileceğini

⁸ Camiü't-tevarih'de نوچی olarak geçmektedir; Blochet, 1910: 201, not. 8.

⁹ جورجت Arap harfleriyle yazılmış kısımda varak 9/a, satır 16.

¹⁰ Sadece sonu n ile biten sözcüklerin çoğulu Eski Türkçede t ile yapılır. Bu yüzden yayınladığımız bir makalede Cücen-Cürçen-Çürçen adını incelemiştik. Bk. Yıldırım, 2014: 35-40.

göstermektedir. Nitekim hemen yan satırlarda yer alan Tufan 吐蕃 yani Tibet adının Sanskritçe karşılığı bhūṭa 𑖧𑖳𑖫 veya Türk 突厥 adının Sanskritçe karşılığı trūsakagana gibi adlar, Çincesi yazılan adların asıl formu değil Sanskritçe konuşanların adlandırmalarından ibarettir; eğer öyle olmasaydı Türk adı için Hindistan-Kaşmir coğrafyasındaki Saka varlığına da işaretle trūsakagana denilmezdi. Sanskritçe konuşanlar Türk adını o devirde böyle algılamışlardı. Dolayısıyla Gaoli adının karşılığı olarak verilen Mokuri adının asıl ad değil ama Sanskritçe konuşanların- Kore taraflarında bulunamayacakları için- yabancılar –çok büyük bir ihtimal Türkler- vasıtasıyla duydukları bir sesin Sanskritçeye çevriyazımı olması lazımdır.

Kaynakta duyulan ses şöyledir: Pinyin: Mujuli 畝俱理; Wade-Giles Mu-chü-li; EFEO: Mou-kiu (tsiu)-li. Mü olarak telaffuz edilen işaretler V.-VII. yüzyıl Çincesi¹¹ olan Erken Orta Çincede mǝw', VII.-XI. yüzyıl Çincesi olan Geç Orta Çincede mǝw' ve XII.-XV. yüzyıl olan Erken Mandarin Çincesinde ise mu' olarak okunmaktadır (Pulleyblank, 1991: 219). Çinceyi dönemlendirme ve Çince ses çalışmalarının henüz ilerlemediği devirlerde yazan Giles ve Matthew'e atıf yaparak mo işaretini mak~miek veya mē~mô olarak okumak çok doğru olmayabilir. Dolayısıyla Bükli okumasına ulaşacak yolda mak~miek şeklinde bir okuyuşa ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. Neticede mak~miek+li şeklinde bir formül, zorlama olacaktır.

Sözlükteki Çince kelime başı Gaoli 高麗'den sonra verilen Çince Mujuli ve Japonca Mokuri kelimeleri hep Sanskritçe kelimenin hecelenmesi için birer metottur ve Fanyu Qianziwen 梵語千字文'da da aynı metot izlenmiştir. Dolayısıyla Çince Mujuli 畝俱理 adı herhangi bir Çin kaynağında veya Japonca Mokuri adı herhangi bir Japon kaynağında geçmemektedir. Jiu Tang Shu ve Xin Tang Shu gibi Tang Sülalesi yıllıklarının hiçbir yerinde Mujuli 畝俱理 şeklinde bir ad yoktur. Verilen ad sadece Çince madde başının Sanskritçe tercümesini sağlamaya yönelik bir metottur. Adın Çince izahı bu bakımdan pek mümkün görünmemektedir.

12. Bükli adının, eski Türkçe *bük* veya *bök*: “orman” sözünden geldiği düşüncesinin tarihî ve coğrafi mesnetleri vardır. Başta Hüseyin Namık Orkun ve Osman Fikri Sertkaya (Sertkaya, 1979: 292) olmak üzere adı orman ile ilişkilendirenlerin görüşlerine göre Bükli, “orman eli” demektir (aslında bu adı orman ile ilişkilendirenlerin Bökli değil Bükli okuması gerekmektedir. Eski Türkçede orman “bük”tür). Kaynaklarda bu fikri destekleyen bazı kayıtlar vardır. Mesela Ruru (Juanjuan)'ların yaşadıkları yerde Tan 檀 ağacı yetişiyordu ve yaşadıkları sahadaki eski Sushen halkının “Tan ağacından yapılmış yayları” (Jin Shu, 1997: 253) vardı. Mançu ve Tunguz

¹¹ Çincenin dönemlendirilmesi meselesi için bk. Ligeti, 1951: 301-305.

dillerinde *tan* kelimesi Çince'den geçen bir kelime olarak “sandal ağacı” anlamına gelmektedir (Sravnitelny Slovar Tunguso-Mançujurskih Yazıkov, 1975: 160). Bununla beraber yukarıda söylediğimiz gibi Türkçe Bükli şeklinde duyulan adı, Bük+eli olarak ayırmak doğru olmayabilir, çünkü zaten yazıtlarda bu halk için “Bükli Çöllig El” denilmektedir. Yine de bunu bir fikir olarak elde tutmakta bir beis yoktur.

Çinlilerin en eski coğrafya kitaplarından biri olan Shan Hai Jing 山海經'de (yazılışı M.Ö. III-II. yüzyıl, milattan sonra bazı ilaveler yapılmıştır.) Sushen 肅慎 adı geçmektedir. Buna göre beyaz tenli Baimin (Ak Halk)'in kuzeyinde yayılan ve Xiongchang 熊常 ağacı yetiştiren Sushen adlı bir halk vardı (Shan Hai Jing, 1992: 204). Zhou Devleti Hükümdarı Wu (M.Ö. 1046-1043) ve Cheng (M.Ö. 1042-1020) zamanında hu'dan (dikenli bir bitki türüdür; tıpkı daha sonraki Mohe'larda olduğu gibi) yapılmış oklar ve taştan tapılmış ok başlarını vergi olarak sunuyorlardı. Bu tarihten sonra bin yıldan fazla bir zaman, Qin ve Han Dönemleri de dâhil olmak üzere onlardan bir haber alınamadı. San Guo devrinde, M.S. 263-264 yılında Wei Devleti'ne hu'dan yapılmış oklar, taştan ok başları, yaylar, zırhlar ve zerdeva kürklerini vergi olarak sundular. Bu dönemde onların ülkesi Buxian Dağı'nın kuzeyinde ve Fuyü'nün¹² bin li'den fazla kuzey doğusundaydı (Tong Dian, 2003: 5021). Fuyü'ye tabi idiler. Vücutları ufak tefek olmasına rağmen çok güçlü ve cesurdular. Dağların kıvrımlarında yaşarlardı. Ok atmada çok ustaydılar. Öyle ki bir insanı ok ile gözünden vurabilirlerdi. Kara taştan ok başı yapar ve bunu zehir ile bularlardı ki okla vurdukları kişi oracıkta ölürdü. İstila ve yağmalamayı çok severlerdi, bütün komşuları onlardan zarar görmüştü ve bu halk zapt edilemiyordu (Hou Han Shu, 1997: 2812). Onların âdetlerinde saçlar örülürdü. Anlaşmalarını sözlü olarak yaparlardı. Ağacı yakıp kül hâline getirir, yere serper ve onun üzerinde yemek pişirirlerdi. Çok vahşi insanlardı; anneleri-babaları öldüğünde ağlamazlardı, eğer ağlayan biri olursa ona zayıf derlerdi. Yağma ve istilaya giriştiklerinde küçük büyük demeden herkesi öldürürlerdi (Tong Dian, 2003: 5022). Mohe 靺鞨, Mukri veya Bükli halkının ataları Yilou 挹婁, Sushen 肅慎, Wuji 勿吉 ve bir büyük bir ihtimal devletleri Gök-Türkler tarafından yıkıldıktan sonra bir kolu Çin'in kuzeydoğusuna kaçan Ruru 蠕蠕'lardır. Çin kayıtlarından anlaşılacağı gibi Mançurya halkı ormancıdır, türlü ağaçlar yetiştirir ve bu ağaçlardan oklar imal ederlerdi. Böylece Bükli adının orman ile ilgisi daha da artmaktadır. Soltanşa Ataniyazov'un, Türkmenler içerisinde yer alan Ağaç Yeri (“Orman İnsanı”) boyunu Mukri boyları bünyesine yerleştirmesi (Ataniyazov, 2005: 63-64) konumuz açısından incelenmesi gereken ilgi çekici bir bağdır. Haussig'in Çin'in kuzeydoğusunda, Şira Müren Irmağı'nın üst akımlarındaki ormanlık sahada yaşadığını söylediği Töles boylarından Fuligu'nun, Bükli olduğuna dair görüşü de “orman” fikrini desteklemektedir.

¹² Sungari Irmağı'nın alt akımlarında yer almaktadır.

Orman ile ilgili bu görüşlerime rağmen Bükli adının, bilhassa "Bök+eli" şeklinde Türkçe açıklamanın zor olması, Bükli Çöllig adının hem "orman halkı" hem de "çöl halkı"¹³ olarak okunmasının mantıksızlığı¹⁴ ve yukarıda bahsettiğim diğer bazı sebeplerle, Mançurya'nın yerlilerinden duyulan, yerli dilde, büyük bir ihtimal eski Tunguzca bir ad olabileceğini de düşünüyorum ki bu Tunguzca ad da ormanla ilgili bulunabilir. Nihayetinde eski devirlerde türlü şekillerde geçen adların açık bir etimolojik izahını yapmanın çoğu kez imkânsız olduğu gerçeğinden hareketle Bükli adının menşesine dair açıklamaların ucunun açık bırakılması gerektiği kanaatindeyim.

Kaynaklar

- ALYILMAZ, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara: Kurmay Basım Yayın Dağıtım.
- ALYILMAZ, C. (2007). *(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde*, Ankara, Karam Yayınları.
- ATANIYAZOV, S. (2005) *Şecere Ansiklopedik Türkmen Etnik Adları Sözlüğü*, Haz., Y. Karasoy-U. D. Aşçı. Konya: Tablet Yay.
- BLOCHET, E. (1910). *Introduction A L'histoire Des Mongols de Fadlallah Rashid Ed-din*. Leyden-London.
- CEN, Z. 岑仲勉 (2004). *Tujue Jishi 突厥集史, c. II*. Beijing. Zhonghua Shuju Yay.
- CHAVANNES, E. (1903). *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*. St. Pétersbourg.
- CHAVANNES, E. (2007). *Batı Türkleri*, Çev., M. Koç. İstanbul: Selenge Yay.
- CZEGLÉDY, K. (1969). *Nomád népek vádorlása Napkelettől Napnyugatig*. Budapest.
- CZEGLÉDY, K. (1999). *Turan Kavimlerinin Göçü*, Çev., Günay Karaağaç. İstanbul: Turan Kültür Vakfı Yay.
- EBÜ'L GAZİ BAHADIR HAN, *Şecere-i Terakime*, Haz., Muharrem Ergin. tarihsiz.
- FAN YU ZA MING 梵語雜名 (1922-1933). Taishō Shinshū Daizōkyō Yay., Tokyo, c. 54, Metin 2135, 1236a.
- GÖMEÇ, S. (2011). *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Akçağ Yay.

¹³ İlim aleminde ilk defa Saadettin Gömeç tarafından ad, "Bük halkı" ve "Çöllü İlli halk" olarak ikiye ayrılmıştır. Böylece adı tek bir halka atfedip hem "orman halkı" hem de "çöl halkı" şeklinde okumanın mantıksızlığı giderilmiş olacaktır. Bununla beraber "Bük+eli" okumasının çok düşük bir ihtimal olması bu görüşü zayıflatmaktadır. Yine de ilk kez iki ayrı halkın dillendirilmesi ve "çöl" ile bağlı olmadan "orman" ile ilgi kurmaya imkân vermesi bakımından bu görüş dikkate değerdir; bk. Gömeç, 2016: 48-51.

¹⁴ Konu üzerine yaptığımız fikir teatilerinde sayın Hakan Aydemir haklı olarak "Bükli Çöllig El" adlandırmasında ilk ögeyi orman ile ilişkilendirme teşebbüslerinin yetersiz kalabileceğini, çünkü aynı halkın hem "orman eli halkı" hem de "çöl eli halkı" olarak zikredilmesinin mantığa uygun düşmediğini, eğer sanıldığı gibi ad orman ile ilgiliyse o vakit ikinci ögeyi "çöl" ile ilgili görmeyip *Çül(i)g/ *Çöl(i)g/ *Çöl(ü)g/ *Çül(e)g/ *Çöl(e)g/ gibi şekillerinde farklı okumaların imla bakımından mümkün olduğunu söylemiştir. Böylece Aydemir'e göre iki ihtimal vardır: i) İlk öge "orman" ile ilgili değildir ki bu durumda ikinci ögenin "çöl" olması tabiidir; ii) İlk öge Türkçe "orman" ile ilgiliyse ikinci öge "çöl" değil de başka bir ad olabilir. Bu halde "çöl+lüg" terkipli söz konusu olmayıp bizim bilmediğimiz veya yanlış değerlendirdiğimiz başka bir ad söz konusu olabilir. Ayrıca Rus kaynaklarındaki Bükli okuyuşuna dayanarak adı, Bükli şeklinde okumak için sağlam bir dayanak vardır.

- GÖMEÇ, S. (2016). Bumin Kagan'ın Cenazesine Katılan Kavimler ve Coğrafi Konumları. *Gök Türk and Goguryeo: The Inter-Relations History Between Ancient Korea and Turkey*, Seoul.
- IWASA, S. 岩佐精一郎 (1936). *Iwasa Seiichirō Ikō* 岩佐精一郎遺稿. Tokyo.
- JIU TANG SHU 舊唐書 (1997). Beijing. Zhonghua Shuju Yay.
- KAPUSUZOĞLU, G. (2016). *Tang Kayıtlarına Göre VII. Yüzyılda Çin'e Yerleşen Göktürk Komutanları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KİM, P. 김병호 (2013). Oleuhon yes twileukeueo bimungwa hanbandoin-ui yes ileum: Kwil tegin biwa Bilge kagan bie natananeun “Bokli” haeseog. 오르훈옛튀르크語 비문과한반도인의옛이름: 췌테긴碑와빌게카간碑에나타나는 "Bokli"해석 [Orhun Türk Yazıtları ve Kore Yarım Adasının Eski Adları: Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarındaki “Bokli”nin Tercümesi], *Donbug-ayeogsanonchong* 동북아역사논총, 42, 7-45.
- LİGETİ, L. (1951). “Çin Yazısıyla Yazılmış Barbar Glossaları Meselesi. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, IX, 3, 302-327.
- LİU MAU-TSAİ. (1958). *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-Küe)*, c. II, Wiesbaden.
- MARQUART, J. (1914). *Über das Volkstum der Komanen*. Berlin.
- MORİ, M. (1977). “Iwayuru Bökli ni Suite いわゆるBökli について [Bökli Sözü Hakkında] (*Egami Namio Kyüzō Kogi Kinen Ronshū Minzoku Bunkahen* 江上波夫教授古稀記念論集民族文化篇 [EgamiNamio'nun 70. Doğum Gününe Armağan, Millî Kültür Cildi]. Tokyo.
- MORİ, M. (1967). *Kodai Toruko Minzoku Shi Kenkyū* 古代トルコ民族史研究 [Eski Türk Milleti Tarihi Araştırmaları], c. I, Tokyo.
- MORİ, M. (1992). *Kodai Toruko Minzoku Shi Kenkyū* 古代トルコ民族史研究 [Eski Türk Milleti Tarihi Araştırmaları], C. II, Tokyo.
- MORİ, M. (1981). *VIII. Türk Tarih Kongresi. Ankara 11-15 Ekim 1976. Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt, Ankara, 579-582.
- MORİ, M. (1984). How Should Bökli or Bükli Be Transcribed and Interpreted? (*The Memoirs of the Toyo Bunko*, 42, 139-144.
- NOH TAE-DON 노태돈 (1999). *Koguryōsa Yōng'gu* 고구려사연구 [Koguryō Tarihi Araştırmaları]. Seoul.
- NOH TAE-DON 노태돈 (2015). 1Koguryō uidaeoe gwangye wa bug-asia yumogmin gugga 고구려의대외관계와북아시아유목민국가 [Koguryō ile Kuzey Asya Ülkeleri Göçebeleri Arasındaki İlişkileri], *Dongyang Hag* 東洋學, 58, 193-202.
- NOH TAE-DON (2016). Relations between Ancient Korea and Turkey: An Examination of Contacts between Koguryō and the Turkic Khaganate. *Seoul Journal of Korean Studies*, 29 (2), 361-369.
- Oğuz Kağan Destanı (1936). Neşr., W. Bang ve G. R. Rahmeti. İstanbul.
- ORKUN, H. N. (1987). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yay.

- ÖLMEZ, M. (2015). *Orhun-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. Ankara, BilgeSu Yay.
- POTAPOV, LEONİD P. (1963). "O Narode Bökliyskoy Stepi", *Tyurkologičeskiye İssledovaniya*. Moskva-Leningrad, 282-291.
- PULLEYBLANK, EDWIN, G. (1991). *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver.
- RADLOFF, W. (1894). *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei*, Erste Lieferung, St. Petersburg.
- RADLOFF, W. (1894a). *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei*, Zweite Lieferung, St. Petersburg.
- SERTKAYA, O. F. (1979). "Muss es Çölgi (A)zeri oder Çöl[l](ü)g iz(e)ri heissen?". *Journal of Turkish Studies*. Cambridge, III.
- SERTKAYA, O. F. (2015). Kore'nin Göktürk Yazıtlarındaki Adı. *Koguryōwa dolgwol-ui gwangye (teoekiwa hangug-eun hyeongjegug) 高句麗와돌궐의관계 (터어키와한국은형제국) [7. Koguryō Araştırmaları Konferansı]*. Konferans Kitabı, Seoul, 1-11.
- Shan Hai Jing Quanyi* (1992). Modern Çinceye Çev. Yuan Ke, Guizhou.
- Shiratori Kurakichi Zenshū* 白鳥庫吉全集 (1970). C. IV, Tokyo.
- Shiratori Kurakichi Zenshū* 白鳥庫吉全集 (1970). C. IX, Tokyo.
- Sravnitelny Slovar Tunguso-Mançujurskih Yazıkov* (1975). Cilt II, Leningrad.
- TEKİN, T. (2010). *Orhon Yazıtları*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yay.
- The History of Theophylact Simocatta* (1986). İng. Terc. M. Whitby - M. Wihby. New York: Oxford University Yay.
- Tong Dian* 通典 (2003). Beijing. Zhonghua Shuju Yay.
- Uchida Ginpu 内田吟風 (1975). *Kitaajia-shi Kenkyū-Senpi Jūzen Tokketsu-hen* 北アジア史研究-鮮卑柔然突厥篇, Kyōto.
- VİLHELM, T. (2011). *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Çev. Vedat Köken. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Yaponsko-Russkiy Slovar* (1967). Moskva.
- YILDIRIM, K. (2014). An Opinion on the Meaning of the Name 'Ruanruan'. *Central Asiatic Journal*, Wiesbaden, 56, 35-40.
- YOSHIMOTO, M. 吉本道雅 (2009). "Waihaku Kō 濊貊考". *Kyōto Daigaku Bungaku-bu Kenkyū Kiyō* 京都大學文學部研究紀要, 48, 1-53.
- Yüan Ch'ao Pi Shih* (1942). X, Yay. Haz., Shiratori Kurakichi. Tokyo.
- Zhongguo Lishi Da Cidian* 中国历史大辞典 (2000). C. I, Ed. Zheng Tianting ve diğerleri, Shanghai: Shanghai Cishu Chubanshe Yay.